

II. IRODALOM

II. Rákóczi Ferencz. Irta: Dr. Márki Sándor. III. kötet. (1709—1735.) Budapest. A Magyar Történelmi Társulat kiadása. 1910. Nagy 8-réttű 736 lap.

A múlt követel. Nem elégszik meg azzal, hogy kövei borítják az utat, melyen haladnak; hogy kövér iszapja folyik az idő csatornáiban és egykori küzdelmei finom fonatokban meghuzódnak lelkünk örökségei között. Kívánja, hogy hívjuk, foglalkozunk vele. Szívesen megjelenik halvány, átszellemült, megtisztálkodott kisérteteivel, kik minden szabódás és reális követelmény nélkül társaságunkba szegődnek. De bennünk is él egy ösztönszerű kíváncsiság, hogy kövessük, figyeljük, állapítsuk meg, miként is voltunk jelen már őseink életében, miként élték ők át részben mai kötelességeinket és vágyainkat. A történelem végső elemzésben az, a mi ma idegen levelek feltörése, érdekes arcok lezárt titkainak fürkészése, meghitt suttogások kihallgatása — ez ősi ösztönnel tudományos testvére, mely egyre jár-kél szobánk csöndességében és megejt, hogy találkozzunk régi emberekkel, vizsgáljuk meg titkos vonásaikat és olvassunk le ajkukról ósdi beszédeket. Segítségünkre siet csomó értelmes és rendező tehetség; áttörik a könyvek, okmányok, butorok özönét és utat fúrnak régi tüzekhez, érzések és gondolatok fészékéhez.

Rengeteg inventáriumból, zavaros emlékek és meleg ereklyék folyondáraiból kibontakozott finom, enyhe körvonalakban immár egészen a jó és szorgalmas Rákóczi Ferencz. Márki Sándor rendező és gyöngéd keze egy újabb, harmadik kötet hosszú útján át hozzánk kalauzolta. Csak ajtót kell nyitnunk, székünkbe ülni, megszokni kissé régies szokásait, sárga zománczát, türelmesen hallgatnunk a más világnézet emberét és akkor beszélgethetünk bizalmasan, heteken át a nemes fejedelemmel. Körötte megelevenedik a levegő. Siető ködképeken játszódik le újra, minden irtózat nélkül a hosszú forradalom egyszer magasztos, másszor alacsony, de mindenkor fatalis élete; előttünk kigyóznak idegen országok hideg útjai, halk, panasztalan, szárnalmas menetelés nyomaival az összeomlás alkonyati kódébe. Mennyi megcsendesedett szenzáció piroslik a vaskos könyv 700 oldalának fekete barázdáiban! Mennyi elhasználatlan életerő borzong még most is a történetíró tárgyilagos, olykor száraz meséjében; mily pompás darabok hevernek itt művészek számára, élesen megszabva az itt-ott cikornyás stílus érdekes, sajátos hangszíne által. Lehetetlen nyugodtan elmélkedni, annyi modern kérdés, annyi különös benyomás tolong az ember agyára.

Az első szavak, miket alaposbeszédű könyvünk elejt, Rákócziról, a diplomatáról szólnak és újból bebizonyítják, hogy a fejedelem igazi tehetsége, szorgalmának legkedvesebb területe, szenvedélyei között a legteljesebb szenvedély a külpolitikai játék volt. Most is 1709-ben, a hadi operációk nagy pangása idején szüntelenül szövi fonalait: a leveleket, jegyzékeket egyre ontja Munkácsról, a svéd-orosz-lengyel kérdés kuliszái közé. Olvasva e szakadatlan sorozatot, mintha egy mai külügyminiszter kabinetjében ülnénk, (de ama utálat nélkül, melyet e hazug búvóhelyek iránt érzünk) és élvezettel figyelnénk a folytonos rendelkezésekre, hogy a hágai követekhez, porosz királyhoz, császári miniszterhez, orosz cárhoz az iratok sietve elküldessenek. Mennyi vesződség lenne ma is velük, a boszorkányos gyorsaság és a műszaki könnyebbségek korában. Közbe-közbe mintha halanók a segédszemélyzet suttogását a szép és okos Szieniavszka hercegnő látogatásáról, a fényes ünnepegekről; arról, milyenek lehettek az édes perczek, mikor a pompás pár szomjával egyedül maradt a magányban; és micsoda részletek voltak különösen érdekesek a nemes ifjak zászlószentelésekor? De változik a szintér. Hirtelen feltárul az alacsony pozsonyi országgyűlés, mely Rákóczit és Bercsényit hangos lármával a haza ellenségének és felségsértőnek nyilvánítja, a forradalmak, polgárháborúk, társadalmi haladó küzdelmek történetében nem utolsó esetként. Ismét új jelenet következik: Heister sikere, a Dunántúlnak elfoglalása, tarkítva a rémuralom képeivel és asszonyok megkorbácsoltatásának idegverő borzalmával.

A kényszerűség hosszúra teríti ki a fejedelem mulatását az északi végeken. A mi kitégült, összezsugorodni készül; a facies Hippokratika vonásai kezdenek kiütni a forradalom ábrázatán. A malplaquettei katasztrófa után már csak a poltavai hős, Péter cár hajlandóságából lehet reményt meríteni. De hiába fáradozik Rákócziné az orosz óriás környezetében; a megszorodott magyar lélek aranyos pókhálója szétfoszlik: a lengyel királyságra való jelölésnek is vége szakad és Magyarország számára csak a közbenjárásnak sovány ígérete jut. Az álmok azonban később sem kerülnek semmibe s mint a tengeri nyúl, szaporítanak bőségesen — csalódásokat. Rákóczi az egyik diplomáciai terv omladékain hamarosan már újat épít fel, most szövételkezést Ágost lengyel királylyal. Sőt a fejedelem és Károlyi tanácskozásában már megfogannak a későbbi, csakugyan beállott fejlemények csirái: Rákóczi vagy Bercsényi kimenetele Lengyelországba. Ily nagy szorongások izgalmas perczében néha betegesen elváltozik az idegerő, látónoki fokra kap; Rákóczi már ezidőben gondol a török hatalomra, mint végső menedékre, máris foglalkozik a Habsburg-ház nőgának örökösödési lehetőségével, a porosz király eszére adja a német császárság gondolatát és egyenesen megjósolja, hogy Ágost fia elveszi József császár eányát. A bágyadt, sárga esztendő végére a derék Bottyán halála, Ocskay tragédiája és a gyilkoló pestis illeszti a szomorú pontot.

Lehangolón kezdődik az új esztendő is, a vas kényszerűség újabb csapásaival. A hollandi követ manifesztálja, hogy közbenjárása a bécsi udvarnál ezennel megszűnik. Január 22-én lezajlik a romhány-vadkertesi csata, melyből mindkét fél a győzelem tudatával távozik. Majd a löcsei fehér asszony árnya suhan tova Rákóczi szakadatlan és aprólékos diplomáciai orsói között. Még az agoniában is erős mozdulatokat próbál a forradalom, igazolni vágyva a császári tábornok jóslatát: „Míg egy férfi és egy tehén lesz Magyarországon, a hadakozásnak vége nem szakad.“ A férfiak, igaz, harcra kötötték és harcra viselték is szablyájukat; de láthatatlan ellenség ütött soraikba, mely leövedzi a férfit és gyermekké teszi. Egy alapos, érdekes fejezet elmondja a pestis irgalmatlan összeesküvését; a rendőri, egészségügyi intézkedéseket, melylyel a forradalom államhatalma védekezni igyekszik. De hiába! Az alattomos árny, melyről 1700-ban, első gyilkosságai után Rákóczi azt írta: „Nem árt a magyarnak“, csakhamar „nagy halál“ lett, mely buzgó igyekezetében 410.000 embert nyomott örökös földi ágyába, míg nagy gyakorlatú és régebben dolgozó vetélytársa, a háború az egész felkelés alatt csak 85.000 emberből tudta szomorú kazlát felrakni.

Ember, éhség, rézpénz, döghalál és sáskaverete úton most már sebes léptekkel szaladt előre a bukás. Elesik Érsekújvár, utána Szolnok, meginog a mindig ingatag Erdély és elkezdődnek a hanyat-homlok menekülések. A nagy kezdeményező, a tüzes Bercsényi háttérbe szorúl, míg a providencialis, „hasznosító“ Károlyi felmagasodik. A hol, birtokán a fejedelem most megfordúl, öntudatlanul bucsúlátogatásait teszi. „Szegény magyarok“ sóhajt fel Palmes angol követ. Aztán könyörtelen gyorsan peregnék le az utolsó események: Pálffy János gróftól főparancsnokká nevezik ki, Károlyi megpuhítása elkezdődik, Rákóczi névtelen röpiratot ír arról, hogy a hadakozást mindkét oldalon levő magyaroknak a császár haláláig és az általános európai békéig kell huzniok. De hiába hangzik el az intelem, Eger, Bártfa, Eperjes meghódol, elkezdődnek a formális béketárgyalások, Rákóczi találkozik Vaján Pálffyval, majd Salánkon szenatori értekezletet tart, mely ragaszkodik az eddigi alkudozások során formulázott feltételekhez. Aztán a fejedelem kimegy az országból, itt hagyva a mindent és keresni a nincsent.

Kimerítően, egymásba tüzdelt, bő részletekkel beszél el kedves könyvünk a kiegyezési tárgyalásokat, de úgy hisszük nem elég rendezetten és világosan. Igaz, Rákóczi életét írja és csak mellékesen a forradalomét. De ha kívül is volt a fejedelem ez eseményeken, benne volt mindabban, a mi következett. Annál színesebb, drámaiabb sorok folynak akkor, midőn a szerző elbeszéli Károlyi látogatását a fejedelemnél Sztrijen és az alkudozó és megalkuvó iránt ébredő epés hangulatot; mikor megrajzolja a siető szatmári csonka országgyűlést, ezt az „oldalkonfoedarációt“, a béke megkötését és a fegyverletételt. „Reális és ideális politika“ címmel bölcs fejezetre találunk, mely sokáig megállítja szemünket és gondolatainkat. Ismé-

telten elolvassuk és meglegegedetten értjük meg belőle Károlyi és az emigránsok szembenéző álláspontját, azt a kiegyenlíthetetlen két végletet, mely a magyar történelem elektromosságának állandó feltétele. A kiegyezési politika mindig a bölcsesség, a függetlenségi vágy mindig az igazság kérdése lesz Magyarországon, míg egy nagy társadalmi átalakulás új, magasabb dimenzióba nem emeli életünket.

Egy éles, fájdalmas ütem és vége van Rákóczi igazi aktivitásának. Kezdődik a bujdosás merőben elméleti értékű, lírikus időszaka. Jól mondta az attikai savú francia: „Rákóczi olyan, mint a püspök, a ki molnárságot vállalt.” De helyesen tette Márki Sándor, hogy a molnárság idejét nagy apparátussal, új ösvényeken haladva tárta sóvár figyelmünk elé. Thaly érdemes, de kezdetleges ítéletű, szétejtő munkássága után ideje volt, hogy tömör, világos és szintetikus ábrázolásban lássuk a bujdosó és rezignáló embert. Tudtuk, hogy az erdős Kárpátoknál tünedezőben a fejedelem, közeledőben az ember. Kivántuk a hős után a mindennapost, de meglehetősen hiába vagy meleg könnyeken át megfestve kaptuk. Most már Rákóczi mint igazi ember érkezett meg hozzánk. A ködből ruganyos erővel lépett ki, nemes és „nemtelen” ösztöneivel egyaránt. Kinyílt szemmel kísérik most elhatározásait, titkait, mozdulatait. Látjuk, a mint minden értéket odadobott az értéktelen meggyőződésért. A lemondó nagyúr, a Péter czárba vetett reményeinek elfüstölődése után meglazította magában az életörömrre ütött bilincseket. Bár orgyilkosok lesnek reá, a gyönyör szomjusága emészti, kell is hogy a nagy fájdalom nagy kéjben fakadjon fel. Egy hűvös találkozás és izgalmas jelenet után visszamaradásra kényszeríti elájuló feleségét, a kit a közbeesett évek közömbösítettek számára; elszakad igaz szerelmétől, Szeniavszkától is. Aztán beleveti magát Péter czár udvarának barbár, forró, szakadatlan zajlásába és férfias szépségével mély benyomást gyakorol a czárnőre. A merre útja ezentúl vezet, Danczkában, az angol partokon, Franciaországban megremegnek a nők láttára és a 30-as esztendőben járó pompás dalia nem utasít minden tekintetet vissza. A magánélet többi örömei is sorra felkeresik, társaság, tudomány, vallás, sport betöltik a belsőjében támadt nagy szakadékot. De nem pihen el benne a legerősebb tehetség és akarat sem. Szakadatlan dolgozik, hogy az európai zavarokból, melyekbe fentartás nélkül minden tőkéjét beledobta, valamely utólagos hasznot facsarjon ki: legalább személyének belefoglalását a békébe és az erdélyi fejedelemség feltámasztását. Mialatt kísérete egyre-másra apadoz az utrechti kongresszus halálos dőfést ad az elbukott magyar kérdésnek. Rákóczi a legitimitás könyörtelenségében elszigetelődik. És csodálatos, minden epés kifakadás, vádoló szó nélkül behúzza maga után az ajtót. Felkerekedett Lengyelországból. Hogy a fenyegető kiadatást elkerülje, kihasználta a személye iránt mindjobban erősödő britt szimpiatiákat: 1712 november 9-én Danczkában angol hajóra szállott és Hullnál az angol földet érintve 1713

januárius 13-án Dieppenél Franciaországban szállott ki. Mint regényes hős jött és lépett — saját kijelentése szerint — a francia színpadra élete 36. évében. Tegyük hozzá: valami exotikus újszerűséggel a romlott játékosok közé, mint mikor egy tiszta csepp hull be a sötétszínű, posványos vízbe.

Márki könyvét eddig is sokszor úgy olvastuk, mint érdekes, élénk ujságot. A francia bujdosás idejétől kezdve mint kitűnően megírt, színdús, érdekfeszítő regény szélesedik ki. Belémerülünk és idegesek leszünk, ha megzavarnak a mohó olvasásban. Élénk pasztellekben bontakozik ki a fejedelem elegáns, tunya udvari élete, melynek a német regényíró után ezt a címet lehetne adni: „A ki kettőt szeret.“ De hozzánk úszik az akkori világ is. Franciaország és eresztékei a nagy világhoz láthatókká válnak. A francia udvar és politika mindkét nemű alakjai egymásután felsorakoznak. Megjelenik a töpörödött, de erős lelkű XIV. Lajos, ki Rákóczi felkelésével nem tudott és nem akart komolyan számolni, de az uralkodói becsület törvényeit épp oly keményen követte, mint Rákóczi a kötelességtudó elhivatás és mindenkori alkalmazkodás, a főlényes megértés és a szigorú következetesség utasításait. Éppen elejtette Rákóczit, mint tényezőt a rastatti békében, de tenyerére vette, mint udvari előkelőséget. A felkelés, séta, lakomák, vadászat alkalmán figyelmes rokonszenvével tüntette ki. De mindenki. A ragyogó léhaság és kifinomodott erkölcstelenség közepette valami nevezhetetlen előkelőséggel, testi és szellemi kiválósággal, altruisztikus tisztasággal úszik, mint egy szokatlan sziget az áradatban, a „tatárarcú“ idegen, gróf Sárosi. Talán az egyetlen igaz férfi, ki őszinte szeretettel csügg súlyos csalatkozásai daczára a kiégett napkirályon és az egyetlen meleg szív, ki őszinte könnyeket sir Európa leghatalmasabb kiuzsorázójának és artisztikus kéjenczének kimúlta felett.

Mikor XIV. Lajos meghalt, Rákóczin már nagy változás söpört végig. Egyénisége másik oldalára fordult, a napfényből az árnyékba. Megadta élete szenvedélyes tizedének azt, a mi sorvasztó tüzének kijárt és lassan hozzálátott a korai öregedésnek. Belefáradt a parfümös udvaronczkodásba, vadászatokba, szerelmekbe; sokat forgatta elméjében bujdosótársai nyomorát, a hazulról érkező leverő híreket, az anyagi gondokat. Mind zárkózottabbá lett és az élet fűszereit mind jobban eltolta magától. Mély valláossága lassanként szelid és veszélytelen rajongásba tüzesedett át és a francia szemeknek szinte megérthetetlenül mind sűrűbben Grosboisba, a kamaldoli barátok remeteségébe feledkezett. Csak a magára vállalt nemzeti kötelesség, a baráti érzés és a vadászat kötötte még a világhoz.

A végzet azonban csakhamar kiragadja a bágyadt misztikumából. III. Károly és Velence szövetezése a török ellen személyére, nyugvó javaira, programszerű jelentőségére irányította megint a magas kapu figyelmét és a politikai érdek újból hozzányúlt egyéniségéhez. III. Achmed aranyos borítékú és pecsétü, ezüst tokba helyezett levele Törökországba szólította.

Rákóczi ment a kötelesség és hivatás e gyenge képe után, meglepve a francia közvéleményt küldetése szokatlan komoly, szinte beteges átérzéssel és önzetlenségének csipkeszerű finomságával. A regens orleansi herceg, egyéb barátai, mint De Maine hg, Toulouse gróf és szerelme, Conti hercegnő igyekeztek visszatartani, de hiába! A „filozofus“ ment. Saint Simon úgy találta, hogy „nagyon kicsiny, tehetségtelen és szellemtelen az az ember, ki valaha olyan nagy zajt csapott a világban, most pedig egy csausznak hitegetésére hallgatott.“ Rákóczi a Les chartreuxi karthauziak áldásával hajóra szállt 1717 szeptember 16-án és nekiindult a rodostói alkonyat kitarult szomorúsága és megörlő csápjai közé.

Tehát megérkeztünk: Törökország az utolsó állomás. Végtelenül érdekesen, színesen rajzolja Márki Sándor az exotikus czeremoniák és a saját-szerű világnézet szövevényei között vergődő Rákóczi küzködéseinek fárasztó és kínos képsorozatát. Most, majdnem 300 esztendő után is csodálatra gerjeszt a fejedelem méltóságos magatartása, briliáns ügyessége, szívós kitartása, melylyel a folytonosan hizlalt penzimizmusát legyőzve, de optimizmusát éken tartva óvatosan és komolyan a felszínen marad általános tisztelet közepette. A spanyol királynak hozzáküldött követsége is bizonyítja, mennyire magához lánczolja a legfrissebb gondolatokat. Igyekszik egy spanyol-magyar-török szövetség megkötésével, önálló hadsereggel Magyarország régi szabadságának és az erdélyi fejedelemségnek tendenciájával a velencei-osztrák-török hadjárat folyó béketárgyalásait felrobbantani. A nagyvezir változás és a békepárt felülkerekedése a portán csakhamar megsemmisíti az egész műveletet. Miután a szövetségesek a török határozott visszautasítására lemondottak Rákóczi és az emigránsok kiadatásáról, létrejött a pozserováci béke, mely a magyar bujdosók belebbezését is magába foglalta. Rákóczi megint beékelt teher és szemrehányás lett egy idegen birodalomban s ugyancsak nagy tömegű adathalmazon kell átvergődnünk, míg az internálás helye és időpontja végleg tisztázódik. A szerző megrajzolva a hazátlanok nyomorát, elvezet a majdnem egy évig tartó drinápolyi szállásra, aztán a bejükderei mizeriák közé és tudósít arról, hogy a négyes szövetség londoni szerződése miként zárta be Rákóczi előtt Franciaország kapuját, Lengyelország pedig hogy utasította ki a fejedelemasszonyt. Rákóczi csüggedten megy a jenikői állomásra, honnan mesterkeze még egyszer bele nyúl Törökország diplomáciai tárgyalásaiba; nagyobb részében ő eszközli az orosz-török békét és akadályozza meg a Velenczével való háborút. De a bécsi udvar sem marad vesztég, szívós munkája végül is eltávolítja Rákóczit a török főhatalom közeléből.

A nagy és érdekes karriér tehát nyugvóponttra tért. Miután rövid ideig hirtelen magas ívbe lendült, lassan, keservesen a vízszintes felé lapúlt. A történeti sors nem hamar dobta félre Rákóczit. Lassan, észrevétlen járta le ezt a gépezetét, mialatt elintézte a közreható elemeket benne, las-

san kibontotta az egyéni érdekességet belőle. Így lett Rákóczi epika anyagából meleg, megható lírikus anyag. Lejárt, de nem járta le magát. Érdeket keltve érdeket fokozott véges végig. A fejedelem 1720 április 16-án hajóra szállt és 24-én horgonyt vetett Rodostóban. Most aztán minden külső mellékletből kiöltözve áll előttünk az ember. Megérinthetjük ruháját, megfoghatjuk kezét, belenézhetünk magányába. Részesei leszünk egész napjának. Megfigyelhetjük eléggé artisztikus életének lassú átsimulását a rezignált nyugalom kezdetleges örömeibe. Halljuk, hogy 2000 — 1500 piaszter a „táin“-je. Olvassuk diplomáciai iratait, melyekből egy is memoranduma az orleansi herceghez „elegendő volna, hogy irodalomtörténetünk vele, mint politikai íróval foglalkozzék.“ Megcsodáljuk erős, súlyos, képes, bonczoló stílusát. Látjuk, mint sújtja le a hir, hogy régen elhagyott és megúnt hitvese Párisban foghuzás következtében meghalt. Bámulunk erős lelkén, midőn a környezetében kitört pestist nyugodtan tudomásul veszi és példája aggódó hiveit megkeményíti. Meghatottan követjük kezét, mikor gyönyörű levelét írja az öreg orleansi hercegnőhöz; mosolygunk kitérő humorán, a szakálláról írt képről: „napról-napra növekedik; ez az egyetlen jószága, a mi satnya testében bizik, de az is a föld felé terjed;“ vagy mikor ezt a keserű frázist leírja: „Francziaország kórháza azoknak a fejedelmeknek, kiket szerencsétlenné tett.“ És hiába, még a teljes leégés után sem hagyja nyugton a diplomata szomjúsága: a kaukázusi határokat az ő javaslatai alapján tűzik ki. Aztán látjuk, egyre látjuk lassú hervadását, kora öregségét, mikor a váratlan szelek már nyárban kezdik a fa dús lombzatát. Megiródik a politikai végrendelet, kidől Bercsényi Miklós, romlik a kicsi magánvagyon és fogynak az apanageok, vége van az utolsó nemes szenvedélynek, a lovaglásnak is. Nincs más hátra, mint a munka, faragás, ima. Itt a vég. Pillantásunk még egyszer végigsiklik Rákóczi művein, aztán jön a betegség, a halál, a kétszeri temetés, a hagyaték lebonyolítása. Rákóczi József vállalatának, a Rákóczi-ház kihaltának, a bujdosó telep elmúlásának napja után a könyv véget ér. A víziók eltűnnek, az érzések lehullnak rólunk. Mi visszatérünk hétköznapijainkba: de érezzük az élvezett mézek ízét és ilyenkor hidegebben elgondolkozunk még egyszer Rákóczi alakján. Kétségtelen, hogy a fejlődés vaskényszerűségének karjai közt senki tisztábban, nemesebben nem teljesítette az eszköz szerepét, mint ő. Márki könyve után is, mely nem hizeleg, nem ferdít, Rákóczi marad történetünk fehér hőse s ha volt valaha, úgy ő az egyetlen magyar szent. E hatalmas fogalomba símúlva gyümölcstelen pályája, forradalmának a taposó malomhoz hasonlító forgása előrejutás nélkül is nagy jelentőségre kap. Óriási forgó kerék volt, mely gépet nem hajtott, de világított, levegőt tisztított és a míg óriási lendületben volt, ellenséges kéz nem nyúlhatott feléje. Így szolgálta siker nélkül a magyar államiság fennmaradásának sikerét.

Meg kell köszönnünk Márki Sándor nehéz, érdemes, sok esztendő munkáját. A nagy embert, nagy kort, nagy anyagot türelmes gonddal fogta össze és méltó alkotással, nemcsak a rendezés, hanem kiegészítés és formálás művészi feladatát is megoldva felelt meg a M. Történelmi Társulat kitüntetett bizalmának. A három hatalmas kötet méltóságos emléke Rákóczi Ferencnek. Bizonyos, hogy nem mind egyforma értékű; az utolsót a legjobbnak, a középsőt a leggyengébbnek találtuk. De az áttekintés szintetikus munkája összhangba mossa e különbségeket: mindenütt a gondos, kimerítő alátámasztáson folyik magas és nemes tekinteteknek hódoló, művészi becsvágyú elbeszélése. Rákóczi és a kor él, lehel, úgy, a mint volt. Kelléténel nem több melegség piroslik körülte és bár az államférfiu tehetségei kisebbitett nagyságban, a kor kevésbé tetszetős alakban tünik elő, mint eddig, materialisztikusabb ítéletünk mellett egy cseppet se módosultak érzéseink. Ez Márki munkájának igazi tudományos jelentősége. Igaz történet indokolja most már igaz érzéseinket. Nem tagadjuk, szeretttük volna a mai természettudományos álláspontból többet is látni, Márki Sándor következetes történetirói felfogása azonban könnyen elhallgattat bennünket; mindenkit úgy kell néznünk, a mint van és volt, az élet és víz nem folyhat hirtelen előre és a hangyaszorgalom emberei lemondanak a nagy színváltozások kinjairól. Szerettünk volna több filozófiát és essayszerűt is, de ezt viszont a munka terjedelme és a megbízás zárta ki. Egyszóval az adott viszonyok között Márki Sándor a legjobbat nyújtotta. Nem más beszélt ő belőle, ő maga szólt, a hogy hosszú, munkás, nagyhatású irodalmi pályáján megszokta. Senki ezt az impozáns és sikerült munkát nálánál jobban meg nem csinálta volna. Az adatok felkeresésének lázas gondja, a kiadott rengeteg anyag között a könnyed eligazodás, a történelem távlatainak elég dús áttekintése, komoly tárgyilagosságra törekvés, ítélő erő és a szükséges alanyiség csillogása a művészi eredményekért sóvárgó stílus, szóval tudás és érzés bőségben halmozódtak fel benne. Őszintén kell örvidenünk, hogy Rákóczi igazi életrajza ő reá várt, hogy az árva feladatot magára vállalja és hogy ereje teljében, nemes lelkesültséggel és kitűnően vegezze, támogatva nobilis házigazdájának, a *Történelmi Életrajzok* megértő korrespondenciájától. Lám, most már Rákóczi minden célját elérte. Megvívta gyönyörű életét, visszatért diadalmasan nemzete földjébe és szívébe, megtalálta hűségés kronikását és ime megjött tudós történetirója is. Ez minden, a mit a haladás vaskényszerűsége jutalmul ad azoknak, a kik a sorokból kiemeltetnek a sorok élére. A betetőzés a történetiró munkája. Lehet, hogy Rákóczit a szociális világnézet, a történelmi materializmus világánál még egyszer megvizsgálja, de az eredmény akkor is a Márki eredménye lesz a XVIII. század leghaladóbb szelleméről: az egyéni érdek, mint közérdek. Végeztünk. Nyujtsuk át most már fentartás nélkül a történetirónak minden elismerésünket, bőkezűen és őszintén.

(Arad)

Dr. Krenner Miklós

Batthyáneum. Szerkeszti és kiadja Gyárfás Tihamér. Első kötet. Brassó, 1911. — 8-rétű 170 lap. Ára 2.20 K.

I.

Történetíróink már évtizedek óta sürgetik, hogy a magyar egyházmegyék és szerzetesrendek irassák meg történelmüket vagy legalább is kezdjék meg az arra vonatkozó hiteles adatok közzétételét. E sürgetésnek egyes egyházmegyék és rendtartományok eleget is tettek. Az erdélyi egyházmegye azonban — jóllehet a nem rég elhunyt *Veszely* Károly prépost-plébános már a mult század második felében megette e téren az első lépést az „Erdélyi egyháztörténelmi adatok“ s a „Gyulafehérvári Füzetek“ kiadásával, — még mindig késett. Éppen azért jól eső örömmel értesültünk arról, hogy dr. *Gyárfás* Tihamér brassai tanár a Gyulafehérvárt székelő „Erdélyi róm. kath. irodalmi társulat“ körében 1910 tavaszán egy erdélyi egyháztörténelmi folyóirat megindítását indítványozta. A társulat a lelkes tanár ez indítványát és a kérdéses folyóirat általa készített tervezetét nemcsak magáévá tette, hanem, mivel kiadására anyagi ereje elégtelen volt, őt is bízta meg a folyóirat szerkesztésével és kiadásával. Ám nem mulasztotta el a társulat a maga részéről egyben nagylelkűen azt is megígérni, hogy az ily módon indítványozóból szerkesztőkiadóvá lett Gyárfást e nagy anyagi áldozattal járó kiadásban legalább *erkölcsileg* támogatni fogja.

Gyárfás erre munkához látott, munkatársakat toborzott és 1911 május közepére megjelentette folyóiratát, melynek gróf Batthyány Ignác, e „fenkölt gondolkozású nagy püspök“ iránti hódolatból *Batthyáneum* címet adott; habár az egyáltalán nem hivatalos közlönye a gyulafehérvári Batthyaneum nevű könyvtárnak!

Az új irodalmi vállalat ez első kötetét a szerkesztő tollából eredő rövid bevezetés után dr. *Szentiványi* Róbert theologiai tanárnak, a gyulafehérvári Batthyány-intézet legnagyobb kincseről, a *Codex aureus*ról írt s több fölvilágosító ábrával kísért tanulmánya nyitja meg. Történeti tárgyú, becses cikkeket e kötetbe dr. *Karácsonyi* János nagyvárad kanonok írt az erdélyi püspökség Erdélyen kívül eső fősperestségeiről és a fejeéregyházi ferenczrendű kolostor feléledéséről. Egyes apróbb történeti vonatkozású adatok egybegyűjtését pedig magának a szerkesztőkiadónak köszönjük. A kötet legnagyobb részét azonban ugyancsak a szerkesztőnek a gyulafehérvári egyházmegyei múzeumból, Veit Stoss Erdélyben, régi templomi ruhák-, sodronyzománzos kelyhek-, síremlékek-, falfestmények-, csikmegyei régi Máriaszobrok-, régi harangokról és harangöntőkről és székelyföldi régi szentségházakról írt kisebb-nagyobb tanulmányai, művészet-, irodalom-, egyháztörténeti adatai és irodalmi rovata teszik ki.

Mind e cikkek és apróságok a buzgó és lelkes szerkesztő-kiadónak a leirtak iránt érzett rajongó szeretetéről tanuskodnak. Ez annyival inkább megérdemli őszinte elismerésünket, mivel a szerkesztés fáradságos munkája s a nem anyagi érdekből eredő fölötte költséges kiadáson kívül legnagyobb részben a cikkek összeállításának terhe is kizárólag az ő vállaira nehezedett. Azt is elismerjük, hogy a cikkek lelkesen és ügyesen vannak megírva; de azért a bennük észlelt néhány apróbb tévedésre és fogyatkozásra épp a szerkesztő-kiadó iránti tiszteletből mutatunk reá kötelességszerűen.

A bevezetésben olvasható amaz állítás, hogy Veszely „Egyháztörténelmi Adatok“ cz. vállalata az első kötettel megszűnt (4. l.), téves, mert második kötete Gyulafehérvártt 1893-ban jelent meg. Téved abban is szerkesztő-kiadó, midőn a 87. lapon Goblin erdélyi püspök segéd-püspöke rajzban is bemutatott sírkövének tárgyalásánál ama nézetének ad kifejezést, hogy ez a segédpüspök vagy az 1376-ik évben Erdélyben mint „sede vacante vicarius“ szereplő „magister Johannes, archidiaconus de Küküllew“ vagy pedig „magister Ladislaus, archidiaconus de Ozd“ volt. Hisz az előbb említett nem más, mint tótsolymosi Apród János, a Küküllői János néven ismert történetíró. Igaz ugyan, hogy e kiváló férfiú a XIV. század végső éveiben bekövetkezett haláláig mint küküllői főesperes is szerepelt, de szorosán véve erdélyi működése csak az 1355—1383-ik évekre terjed. Ez utóbbi évben Erdélyből Esztergomba távozik és Demeter bibornok, esztergomi primás oldalán ismét elfoglalja azt a vikáriusi tiszteletet, melyet e főpap mint erdélyi püspök mellett már előbb is derekasan betöltött. Küküllői János Nagy Lajos király viselt dolgairól szóló művét — mint ismeretes — 1395 körül írta s így az 1386-ik évben elhunyt Goblin erdélyi püspököt legalább is tíz évvel élte túl. László mester, ozdi főesperesre pedig, mint Goblin erdélyi püspök segédpüspökére azért sem gondolhatunk, mivel nevével mint ozdi főesperessel Goblin püspök halála után még 1390-ben is találkozunk. Gyárfás különben is téved, midőn a *vicarius* és *suffraganeus* szavak fogalmát kiadványában ismételtlen összetéveszti. Így pl. midőn (141. l.) azt a merész állítást kockáztatja, hogy a XV. és XVI. századokban az argesi püspökök legtöbbször mint az erdélyi püspökök vikáriusai szerepeltek. *Vicarius* alatt ugyanis mindig *csak* a püspöki helynökök vagy általános ügyhallgatók, *suffraganeus* alatt pedig e korban *csakis* a túlságosan elfoglalt vagy betegeskedő főpásztorok helyett püspöki teendőket végző segédpüspökök, mai néven coadiutorok értendők. Éppen azért alig hisszük, hogy a szerkesztő-kiadó fel tudna nekünk mutatni olyan középkori oklevelet, melyben a *vicarius* és *suffraganeus* szavak, mint valamely egyházi férfiúnak címei együtt vagy fölváltva fordulnának elő.

Szerkesztő-kiadónak „A milkoviai püspökség“ címen közölt egyháztörténelmi adatai ellen is lenne megjegyzésünk és pedig az, hogy szerzőnek e látszólag nagy gonddal összeállított adatai nemcsak hogy semmi újat nem tartalmaznak, hanem még több közismert adatot is nélkülöznek. Így pl. azt, hogy 1512 október 31-ikén a szebeni és ugyanazon év november 20-ikán a brassai káptalan a milkoviai püspökségnek az esztergomi érsekségbe való kebelezése ellen erélyesen tiltakoztak.

Hibás az is, hogy (a 73. l. szerint) Báthory Endre (helyesen: Báthory András) vármiai püspök és *később* biboros lett volna, mivel tudvalevőleg épp megfordítva előbb (1584-ben) lett biboros s csak később (1589-ben) vármiai püspök.

Szerkesztő-kiadónak amaz állítását (146. l.) sem hagyhatom említés nélkül, hogy Ruedel János brassai plébánost, ki a bécsi egyetem anyakönyve szerint az 1453—1455-ik években volt egyetemi hallgató, *1534-ben*, tehát *79 év múlva* a magyar nemzet prokurátorává választották. Ezt elhinni is merő képtelenség lenne. De miként ezt Schrauf Károly idevonatkozó munkájában is olvashatni: Magister Johannes Ruedel, plebanus Coronensis, electus in procuratorem inclite nationis Ungarie in die Sanctorum Tiburcii et Valeriani martijum. Anno Domini Millesimo quadringentesimo quinquagesimo III°. Vagyis Ruedel *1454 április 14-ikén* lett a bécsi egyetemen a magyar nemzet prokurátorává.

A szerkesztő-kiadó „Veit Stoss Erdélyben“ című komolyabb tanulmányra valló terjedelmes cikke inkább az Archaeologiai Értesítőbe illett volna, mint az *erdélyi* egyháztörténelmi folyóiratba. Hisz tíz lapra terjedő cikkének végső sorában úgyis kénytelen bevallani (64. l.), hogy „hiteles adatokkal eddig csak azt tudjuk bizonyítani, hogy Veit Stoss az 1522. év végén és az 1523. év elején Brassóban lakott, az ottani asztalos czéhnek tagja volt és Argesben (*Havasalföldön*) egy templom számára dolgozott.“

Sok kívánni valót hagynak hátra Gyárfás oklevélközlései is.*

Hézagos lenne azonban ismertetésünk, ha nem emlékeznénk meg a kötetnek úgy magyar, mint latin szövegét árnyként követő és léptenyomon előforduló sajtóhibáiról is, melyeket pedig gondosabb utánjárás mellett a szerkesztő-kiadó könnyen elkerülhetett volna. Igaz ugyan, hogy egyes sajtóhibák, mint pl., midőn II. Ulászló magyar királynak 1512-ben *az esztergomi érsekben írt leveléről* olvasunk (141. lap), egy derűs pillanat elővarázsolására fölötte alkalmasak, de az ilyesmik tudományos folyóiratban mégis kerülendők lennének.

A *Batthyáneum* egyes cikkeit kísérő ábrákról sem feledkezhetünk meg. Ezekről az az észrevételünk, hogy eltekintve a 88. laphoz csatolt

* Erről külön bíráló cikket kaptunk és közlünk e számunkban.

melléklettől, a szövegképek közül az ú. n. *autotipiák* iszonyú rosszak és gyenge nyomásúak, minőkkel a jelenkori tökéletes technikai eljárás mellett ma már tudományos művekben nem volna szabad megjelenni. Azt sem érthetjük, hogy a *meztelen* Aphroditét és Szatírt ábrázoló bronzszobrok ábrái hogyan kerülhettek egy *egyház történeti* folyóiratba? Nagyon helyesen járt volna el a szerkesztő-kiadó, ha ezeket, ha mindjárt apulumi leletek fölüntetésére is szolgálnak — mint ide egyáltalában nem illőket — mellőzte volna, mivel az ily ábrák Máriaszobrok, szentségházak és ereklyetartók környezetében szokatlanul hatnak, főleg, ha a *szövegben rájuk a legkisebb célzás vagy utalás sem történik!* Minthogy a *Batthyáneum* nyíltan hangoztatott kizárólagos célja a szerkesztő-kiadó szerint: „adatokat gyűjteni az erdélyi egyházmegye történetéhez s annak emlékeit ismertetni“ (3. lap), azt sem vagyunk képesek fölfogni, hogy Adatok az erdélyi ötvösség történetéhez, Az erdélyi pénzverés történetéhez, Rozsnyai Dávid, Apafi fejedelem hirneves török deákja, Cserey Mihály, A papirgyártás történetéhez, A könyvnyomtatás történetéhez, Cserni Jován (a fekete ember), A csíki székely krónika stb. stb. cikkek és apróságok hogyan szerepelhetnek e kötetben? Hisz e cikkekben *ismételt* átolvasásuk után sem voltunk képesek egy szemernyi adatot fölfedezni, a mi csak bár távolról is az *erdélyi egyházmegye* történetével és emlékeivel összefüggésben vagy kapcsolatban lenne. De ha ily tág kört ölel is fel, nem értjük, mit keres (a 84. lapon) a *Pannoniából* való Krisztus-monogramm a kötetben, mikor Erdély soha sem tartozott Pannoniához, vagy a (37. és 171. lapokon közölt) másik két monogram, melyeket — a kiadó szerint — a *stájerországi* Peltauban találtak s még csak nem is a gyulafehérvári, hanem a *bécsi* császári múzeumban őriznek, a 84. lapon lévőt pedig a zágrábi múzeumban, miként hogy a 8—9. sz. őskeresztény műemlékek is Szegszárdról valók és rajzaik különben is rég megjelentek másutt! E tekintetben Gyárfás igazán többet adna, ha kevesebbet adna és nem ölelné fel Erdély *minden tekintetben* való ismertetését!

De nem folytatjuk észrevételeinket. Rossz néven vennők azonban, ha a szerkesztő-kiadó félreértene leplezetlen őszinteséggel papírra vetett sorainkat s ezek képesek lennének arra, hogy munkakedvénék szárnyát szegjék s őt a *Batthyáneum* további kiadásának abbahagyására bírják. Hisz megjegyzéseink kizárólag éppen azt célozzák, hogy a szerkesztő-kiadó — kit *művészettörténeti cikkei* révén már eddig is jól ismerünk — folytatólagos kötetekben olvasóinak oly *egyház történeti* folyóiratot nyújtson, melyet mint becses *forrásművet* haszonnal és élvezettel lapozgassanak még a késő utódok is.

Igazmondó

II.

A Brassóban megjelent *Batthyáneum* I. kötetében okleveleket és aktákat is közölt szétszórtan kiadója, dr. Gyárfás Tihamér. Ez helyes, mert hisz oklevél-szövegek a *legkiválóbb forrásai* a történetírásnak, de hozzátesszük: csak is akkor, ha azok *jók* s a *diplomatikai szabályok* követelményei szerint kiadva jelennek meg. Ezt Gyárfás közléseiről a legjobb akaratlanul sem mondhatjuk, a min nem csodálkozunk, mert ő eddigelé *műtörténetírással* foglalkozott és az oklevélkiadás szabályait és szívféle nehézségeit nyilvánvalóan nem ismeri s így e téren teljes járatlanságot árul el. Ekként közlései nemcsak tudománytalanok, de sokszor olvashatatlanok, érthetetlenek és valósággal hieroglifák. Nehogy túlzással vádolassunk, ide iktatjuk (a 151. lapról) az *oklevélközlés elrettentő példájául* az oklevelek közül terjedelemre legkisebbet, Báthory István nádornak Brassó város tanácsához intézett 1520 június 8-iki nyolcz soros rendeletét, *dült* betűkkel figyelmeztetvén a helytelen közlésmódra:

Pr. et C. nobis sincere dilecti, Intelleximus quatr. vos quandam terram Relligiosorum fratrum Minorum ordinis Beati francisci in civitate vestra degen. in qua vct ipsi fratres iam certa edificia pparassent, ab eisdem alienare et vobis ipsis appriare velletis. Pro eo rogamus vos et nihilominus requirimus qtnus in ea Re pacienciam habeatis et eosdem tueri potius quam molestare debeatis. Secus non facturi. Ex Buda feria secta proxima post festum Sacratissimi Corporis Cristi. Anno Dni 1520.

Stephanus de Bathor
palatinus et Comes mp.

Ezt a szöveget helyesen így kellett volna közölni:

Prudentes et circumspecti nobis sincere dilecti, Intelleximus, qualiter vos quandam terram religiosorum fratrum minorum ordinis Beati Francisci, in civitate vestra degentium, in qua videlicet ipsi fratres iam certa aedificia praeparassent, ab eisdem alienare et vobis ipsis appropriare velletis. Pro eo rogamus vos et nihilominus requirimus, quatenus in ea re pacienciam habeatis et eosdem tueri potius, quam molestare debeatis. Secus non facturi.

Ex Buda, feria sexta proxima post festum Sacratissimi Corporis Christi. Anno Domini 1520.

Stephanus de Bathor, palatinus et comes mpr.

E kénytelenségből, de tanuságul közölt két szöveg áttekintése azonnal tájékoztatja még a járatlant is, miként kell egy régi oklevelet kezelni, illetve kiadni. Főszabálya ennek az, hogy *olvasható* és *azonnal érthető, tiszta* szöveget adjunk, a *rövidítések* (siglák) *feloldásával* és oly áttekinthető, csinos formában, hogy olvasója könnyen és fejtörés nélkül használhassa. Ez a fejtörés — az oklevéltan mai kívánságai szerint — a *kiadót* illeti, még a tekintetben is, hogy a szövegben idézett

vagy említett tárgyakat és személyeket néhány felvilágosító tárgyi adattal a szöveg alatti jegyzetekben megmagyarázza, az előforduló régi keltezéseket feloldja s hosszabb szövegeknél az áttekintést megkönnyítő bekezdéseket csináljon; a mi mind *nem* változtat az oklevelek *tartalmi* hűségén. *Mintaszerű oklevél-kiadás csakis ily munkával remélhető* és hisszük, hogy a *Batthyáneum* ezentúli köteteiben már ilyenekkel fogunk találkozni.

Egy kis igyekezettel, következetes szigorúsággal és folytonos tanulással el lehet ezt érni. Hál' Istennek már néhány hazai mintaszerű oklevél-kiadásunk is van, melyeknek tanulmányozása haszonnal járhat a kezdő diplomatikusra nézve, a ki, ha megszokja ezeket a ma már *általánosan elfogadott és világszerte kötelező szabályokat*, egy kis gyakorlattal helyes, élvezhető szöveget fog nyújtani a tudománynak, melyet nem éktelenítenek el ilyenféle közlések: cum Dnis (*cum dominis*), Kglmetek (*Kegyelmetek*), Stephs (*Stephanus*), Splis., Clarisse. ac Doctisse. (*Spectabilis, Clarissime ac doctissime*), Vras (*Vestras*), Chto (*Christo*), conuentus tam Bistricien. qu. Coloswarien. (*conuentus tam Bistriciensis, quam Coloswariensis helyett*), miként a *Batthyáneum* első kötetében — sok más egyéb hasonlóval együtt — találjuk. Vigyázni kell természetesen arra is, hogy a mi az eredeti szövegben kicsivel van írva, de *helyesen nagy betűvel írandó*, úgy közöltessék és megfordítva, a mellék- és közbevetett mondatok pedig *a helyes értelem szerint* választandók el, *nem úgy*, miként az eredetiben előfordulnak. Egyszóval *jó és hű, megfésült szöveget kell* nyújtanunk olvasóinknak, nem ú. n. palaeographiai átirást, a mit nyomdai jelekkel amúgy sem tudunk teljesen híven visszaadni, de nem is szükséges, mert olvasása fárasztó és ha már a kiadó az olvasás és kibetűzés fáradságán átesett, kötelessége megkímélni tőle olvasóját, miután a *betűhív* közlési módot a tudomány már rég elvetette!

Krónikás

Gálos Rezső: Lukáts István költeményei. Eletrajzi vázlattal. Temesvár, 1911. Nagy 8-rétű 58 lap.

Elfeledett vagy egyáltalában nem ismert irodalmi alkotások fölkutatása, közlése, ismertetése a magyar irodalomtörténet tudományának tisztas feladata. A napfényre hozás célja nem esztétikai élvezetet akar nyújtani, hanem elsősorban adalékul szolgál irodalmunk fejlődésének, az irodalmi élet és közszellem kapcsolódásainak történeti megállapításához. Szilády Áron szerint már maga az ismeretlenség elégséges indok arra, hogy régi íróinkat vizsgálat tárgyává tegyük. Régebbi irodalmunk ugyanis a látszólagos elevenség ellenére is a benső fejlődés folyamatának megállapításához meglehetősen gyér adatokat nyújt. Ezért is örvendeniünk kell, hogy Gálos Lukáts költeményei közlésével s a hozzá csatolt eletrajzi vázlattal a XIX. század első fele betöltetlen hézagainak pótlásához hozzájárult és éppen erdélyi író alkotásait hozta napfényre.

Lukáts István (1796—1841.) székely származású költő s a bodosi ref. egyházközség papja volt. Tanulmányait Udvarhelyt és Patakon végezte

s mint költeményei mutatják, alaposan ismerte a görög-római életet, a világtörténetet s kivált Erdély múltját. Költeményei, melyeket Gálos kézíratos másolat után közöl, három könyvbe vannak beosztva. *Tárgyuk szerint*: elvont versezetek a szomorúfűzfához, a patakhoz, a hírhez, az ártatlanságról, a szerelemről; másrészt (Búcsuzás a Hargita aljától, a sz.-udvarhelyi várhoz, a Pisztrangosi kútfőnél, Szt. Anna tavánál stb.) a körhíék természeti és történeti vonatkozásainak a maga lelkén átszűrődő megvilágításai. E két nagyobb típus mellett még másokkal is találkozunk pl. bordalokkal, a melyek Anakreon-Csokonaira emlékeztetnek. (Farsangi ivódal stb.) *Forma szerint* antik verselésűek vagy a XIX. sz. elején divatos nyugati formájúak. Hangjuk, a rajtuk elömlő izlés — helyesen jegyzi meg Gálos — Csokonaira, Himiyre és Berzsenyi tanúlmányozására vallanak. Itt-ott egy-egy népies hang is megcsendül. Viszont az elvont érzelmességek Kőlcseyre és Bajzára támaszkodnak. A Lukáts *egyéniisége* reflektáló egyéniség. A természet, a környezet, a székely föld szeretete párosul benne bizonyos bölcséleti szemlélődéssel. Kifejezéseiben megtaláljuk a XIX. sz. első felének csiszoltságát, de a vidéken elszigetelten élő egyéniség természetességét, néhol darabosságát is.

A Lukáts egyéniségének és költészetének részletes elemzése s az általános irodalmi fejlődés keretébe való beillesztése várja még a Gálos munkás kezét. Most csak a közlést jegyeztük föl igaz örömmel s azzal a megjegyzéssel, hogy nézetünk szerint nem nagyon régi és másolatos kézírattól közölt költői műveknél a kiadás helyesebb, ha az eredeti írásmód helyett a mai írásmódot használjuk. Így ugyanis a sok és goromba másolási tévedés nagyon nehézkessé teszi a művek olvasását. Ezt bátran el lehet kerülni, mert hisz a szóban forgó művek nem nyelvészeti fontosságúak.

(Szászváros)

Dr. Kristóf György

Felhívás gróf Kemény József levelei ügyében.

Ismeretes, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményeinek alapját néhai gróf *Kemény József* vetette meg azzal, hogy gazdag könyvtárát és oklevélgyűjteményét már 1842-ben felajánlotta a felállítandó és általa indítványozott Erdélyi Múzeumnak. Ez a gyűjtemény a gróf 1855 szeptember 12-én történt halála után be is jutott az Erdélyi Múzeum könyvtárába, melynek ma is egyik legbecsesebb része. A könyvtár szakszerűen rendezte és gondosan őrzi minden darabját, de Kemény József iránti kegyeletét azzal is ki akarja fejezni, hogy az országban szétszórta lappangó leveleit összegyűjti és Kemény meglévő *irodalmi levelezésébe* iktatja. Ezért tisztelettel kérünk mindenkit, a kinek birtokában Kemény Józsefnek valami *levele* volna, sziveskedjék azokat az *Erdélyi Múzeum szerkesztőségé* címére beküldeni. A beküldött leveleket lemásolásuk után *egy hét alatt* köszönettel visszaszolgáltatjuk.